

Snežana Popovićová

Česká a srbská frazeologie

Na cestě ke dvojjazyčnému
frazeologickému slovníku

Česká a srbská frazeologie

Na cestě ke dvojjazyčnému frazeologickému slovníku

Snežana Popovičová

Recenzovali:

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

Mgr. Pavel Krejčí, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2020

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2020

© Snežana Popovičová, 2020

ISBN 978-80-246-4608-4

ISBN 978-80-246-4670-1 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz

ebooks@karolinum.cz

Předmluva	5
1. Frazeologická prolegomena	7
1.1 Frazeologie a paremiologie	8
1.2 Úkoly frazeologie	10
2. Frazém a idiom v české a srbské lingvistice	11
2.1 Terminologie a pojetí frazémů v srbské, české a chorvatské lingvistice	12
2.2 Termín, kvazifrazém a frazém	17
2.2.1 Kvazifrazémy v češtině a srbsštině	20
2.3 Formální a sémantické charakteristiky idiomů a frazémů v českém a srbském jazyce	25
3. Kombinatorika ve frazeologii	29
3.1 Kombinatorika na morfoložické úrovni – frazémy lexikální	30
3.1.1 Lexikální frazémy v češtině a srbsštině	34
3.1.2 Lexikální frazémy – kompozita v češtině bez jednoslovného idiomatického ekvivalentu v srbsštině	38
3.1.3 Lexikální frazémy – kompozita v srbsštině bez jednoslovného idiomatického ekvivalentu v češtině	39
3.1.4 Lexikální frazémy na příkladech derivátů v češtině a srbsštině	40
3.1.5 Lexikální frazémy – deriváty v češtině bez idiomatického ekvivalentu v srbsštině	42
3.1.6 Lexikální frazémy – deriváty v srbsštině bez idiomatického ekvivalentu v češtině	44
3.2 Kolokace	46
3.2.1 Ustálenost a idiomatičnost kolokací	51
3.2.2 Kolokace a kolokační frazémy v češtině a srbsštině	54
3.3 Frazémy propoziční	58
3.4 Expresivita a emocionalita frazémů	67
3.5 Funkce frazémů	70
3.6 Tautologické výrazy ve frazeologii	71
4. Frazeografie	80
4.1 Srbské a české slovníkářství	80
4.1.1 Tištěné frazeologické zdroje české a srbské	84
4.1.2 Elektronické frazeologické zdroje české a srbské	89
4.2 Heslová stať frazeologických slovníků – struktura a analýza	95
4.3 Výběr frazémů pro česko-srbský frazeologický slovník	107

5. Závěrem aneb Hledání společného jazyka	113
6. Česko-srbský frazeologický somatický slovník	116
7. Použitá literatura, prameny a zdroje	201

Monografie Česká a srbská frazeologie vznikla na základě doktorské disertace *Česká a srbská frazeologie: srovnání, aspekty a struktura česko-srbského frazeologického slovníku*, která byla obhájena v roce 2016 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Text byl pro potřeby knižního vydání doplněn a rozšířen o další poznatky na základě nejnovější literatury.

Je nepochybné, že frazeologie jako relativně mladá větev lingvistiky je pro badatele velmi lákavá disciplína, což dokládá i fakt, že počet prací z této oblasti každým rokem stoupá geometrickou řadou. Její rychlý rozvoj v posledních třech dekadách v lingvistice přinesl pro další studium této jazykovědné disciplíny mnoho podkladů a podnětů. Pro výzkum se frazeologie stala aktuálním a aktualizovaným tématem a čerpají z ní nejen mnozí lingvisté, ale i odborníci z dalších oblastí. To je dáno tím, že je naše řeč sestavena z celé řady ustálených a idiomatizovaných, anomálních konstrukcí. Jednou z významných oblastí, kde je nezbytné ovládnout ustálené konstrukce, jejichž význam těžko odvodíme pouze z obsahu jejich konstituentů, je překladatelská praxe. Dalším důvodem ke vzniku této monografie pak byla v době jejího vzniku faktická absence prací kontrastivně a konfrontativně porovnávajících českou a srbskou frazeologii – pokud nepočítáme sporadické články ve sbornících a paremiologická porovnání –, jakož i absence překladového frazeologického slovníku. V posledních letech se našťěstí situace postupně mění.

Vlastním předmětem výzkumu této monografie jsou české a srbské frazeologické teorie a frazémy v obou jazycích. Pozornost je věnována frazémům na všech formálních úrovních: lexikální, kolokační a propoziční. Cílem je porovnat definice základní jednotky frazeologie a vlastnosti těchto jednotek, dále přístupy k frazeologii jakožto oboru a různé klasifikace frazémů. K vytyčeným cílům práce patří rozbor frazeografické praxe i zpracování teoretických východisek k vytvoření překladového frazeologického slovníku a návrh slovníku samotného. Hlavní otázky, které jsme si kladli, byly tyto: Existují rozdíly mezi srbskou a českou frazeologií? Pokud ano, o jaké rozdíly se jedná? Jaký je rozdíl ve frazeologické terminologii v rámci české a (srbo)chorvatské lingvistiky? Vyplyvají tyto rozdíly ze samotné definice, nebo je definice důsledkem jiného chápání základní jednotky? Jaká je klasifikace frazémů a jak se rozvíjí frazeografická praxe? A konečně: Jak by měl vypadat překladový frazeologický slovník?

Teoretickým základem tohoto zkoumání jsou v první řadě práce českých a srbských lingvistů, podněty a teorie slovenských, ruských, anglických, německých a francouzských jazykovědců, ale také práce chorvatských frazeologů, a to jak z období existence

„společného“ srbochorvatského jazyka, kdy se lexikografie rozvíjela ve vzájemném kontaktu, tak i současného chorvatského jazyka. Ačkoliv jde o disciplínu rychle se rozvíjející, je logicky nemožné frazeologii zúžit na dvacetipětiletý výhradně srbský nebo chorvatský rámec a zanedbat přitom ten srbochorvatský; rozdíly ve frazeologickém korpusu mezi srbštinou a chorvatštinou jsou stále ještě minimální.

Prameny, ze kterých jsme vycházeli, jsou všechny dostupné výkladové moderní frazeologické slovníky českého, srbského a chorvatského jazyka (počínaje Matešičovým slovníkem z roku 1982), překladové slovníky česko-srbské a srbsko(srbochorvatsko)-české, dále překladové frazeologické slovníky z češtiny do polštiny, z ruštiny do češtiny, z polštiny do ruštiny a z ruštiny do srbštiny a chorvatštiny, a konečně *Český národní korpus* a *Korpus současného srbského jazyka*.

Vzhledem k cílům této práce je proto kromě teoretických poznatků a analýz nedílnou součástí monografie rovněž česko-srbský frazeologický slovník 1623 somatických frází, jenž je výsledkem lexikografického zkoumání a postojů zastávaných v tomto díle.

Za cenné připomínky, rady a podporu jsme zavázáni recenzentu a školiteli prof. PhDr. Františku Čermákovi, DrSc., prof. PhDr. Haně Gladkové, CSc., recenzentovi Mgr. Pavlu Krejčímu, Ph.D., stejně jako kolegyním a kolegům z Bělehradské univerzity: v první řadě prof. PhDr. Jaromíru Lindovi, Ph.D., dále prof. dr. Verici Koprivicové, doc. dr. Katarině Mitričević-Štěpankové a doc. dr. Ivaně Kočevské.

1. Frazeologická prolegomena

Frazeologie je mladá jazykovědná disciplína, která existuje od počátku 20. století a plně se začala rozvíjet v jeho druhé polovině. První práce v moderním pojetí frazeologie byly napsány ve francouzštině a jsou spjaty se jmény tří lingvistů. První z nich, Ferdinand de Saussure, se ve svém lingvistickém kurzu zmínil o ustálených výrazech;¹ druhý, Saussurův žák Charles Bally, jež spolu s Albertem Séchehayem vydal Saussurův *Kurs obecné lingvistiky (Cours de linguistique générale)*, tj. cyklus přednášek ze Ženevské univerzity z let 1907–1911, rozpracoval ustálená idiomatická spojení v díle věnovaném stylistice francouzského jazyka z roku 1909–1910² a třetí, Holanďan Jacobus Joannes van Ginneken, který se o tři roky dříve zabýval ustálenými a volnými výrazy v díle *Principes de linguistique psychologique*.³ Od těchto počátků se frazeologie v dnešním pojetí v rámci jazykovědy postupně osamostatňovala; začala se vyvíjet z lexikologie, respektive lexikografie, a rozvíjet samostatně, a to především od druhé poloviny 20. století.

Má se za to, že právě Ch. Bally zásadně ovlivnil sovětské lingvisty, v první řadě Viktora Vinogradova, jež se nejvíce zasloužil o rozvoj frazeologie v polovině 20. století tím, že oddělil výzkum frazeologie od syntaxe a lexikologie, popsal základní pojmy ruské frazeologie jako lingvistické disciplíny, rozpracoval Ballyho klasifikaci a rozdělil frazeologické jednotky na syntetické a analytické na základě transformací významu.⁴ Mimo to zavedl do lingvistiky termín *frazeologická jednotka*, hojně užívaný nejen v srbské lingvistice. Od 50. let 20. století v sovětské lingvistice vzniklo množství prací, v nichž byla provedena systematizace frazémů i v jiných jazycích, převážně v němčině a angličtině, právě na základě Vinogradovovy teorie. Mezi těmito lingvisty byli Irina Černyševová, Ksenija Levkovská, Alexandr Kunin a další. V následujících desetiletích pak přišli s revizí této teorie autoři jako například Natálie Amosovová, která zavedla metodu zkoumání frazeologických jednotek na základě kontextu⁵, nebo Igor Meľčuk, jež rozvinul teorii význam-text.

1 „On rencontre d’abord un grand nombre d’expressions qui appartiennent à la langue; ce sont les locutions toutes faites, auxquelles l’usage interdit de rien changer, même si l’on peut y distinguer, à la réflexion, des parties significatives.“ (Ferdinand de Saussure: *Cours de linguistique générale*, Genève 2005, s. 133).

2 Charles Bally: *Traité de stylistique française*, 3. vyd., Paris 1951.

3 Jacobus van Ginneken: *Principes des linguistique psychologique. Essai de synthèse*, Paris 1907, s. 271.

4 Pavel Krejčí: *Bulharská a česká publicistická frazeologie ve vzájemném srovnání*, Brno 2006, s. 8. Olga Bekić: Frazeološki termini i pitanje klasifikacije frazeologizama u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku. In: *Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti*, ed. Pavica Mrzović, Novi Sad 1991, s. 52.

5 O. Bekić: Frazeološki termini i pitanje klasifikacije frazeologizama, s. 54.

První monografie představující výlučně vývoj frazeologie a její oblasti výzkumu v české lingvistice je *Idiomatika a frazeologie češtiny* Františka Čermáka z roku 1982. Od té doby se název *idiomatika* v české jazykovědě ustálil a *frazeologie a idiomatika* představuje plný název této disciplíny, jenž vystihuje jak povahu ustálenosti, tak i zvláštnosti typické pro frazémy a idiomy. Sám Čermák vycítil potřebu sjednotit terminologii moderní frazeologické disciplíny, jež v různých obdobích bývala jinak pojmenována, a tedy ji doprovázela nejednotnost a pluralita termínů. O původu názvu *frazeologie a idiomatika* uvádí:

„Etymologie obou základních termínů, užívaných i v řadě jazyků, a to v zásadě komplementárně, je přes latinu řecká. Poměrně pozdní *frazeologie*, z moderního latinského *phraseologia*, se chápe jako kompozitum z řeckého *phraseōn*, což je genitiv plurálu slova *phrasis* ve významu ‘fráze’, lépe a častěji způsob ‘vyjádření’, a to souvisí s řeckým slovem *phrasein* ‘prohlašovat, povídat’. Původní význam termínu frazeologie (na začátku to ovšem termín v našem slova smyslu nebyl) byl tedy cosi ‘jako nauka o způsobech vyjadřování’. Naproti tomu termín *idiom* ukazuje na jiný původ: řecké *idiōma*, šířící se do moderních jazyků přes pozdní latinu, označuje v řečtině ‘osobní zvláštnost, především jazykovou’ a je přes *idiousthai* ‘osvojit si’ odvozené z *idios* ‘vlastní, soukromý’.⁶

Čermák dále vysvětluje, že na základě zmíněného aspektu osobní zvláštnosti, na který byl kladen důraz od počátku, se termín *idiom* významově stýká s termínem *frazém*; čímž vysvětluje konkurenci obou termínů v různých jazykových školách, „pokud nejsou dnes jasně zakotveny pro odlišné významy“.⁷

1.1 Frazeologie a paremiologie

Vzhledem k tomu, že se za dva nejdůležitější zdroje frazémů považují přírodní prostředí člověka a jeho kulturní dědictví,⁸ můžeme snadno předpokládat, jak je mnohdy obtížné narýsovat přesnou čáru mezi frazeologií a paremiologií. Při určování původu frazeologických spojení srbská frazeoložka Dragana Mrševićová-Radovićová odkazuje na práci Ivana Kasumoviće z roku 1912 o chorvatských a srbských lidových rčeních v porovnání s řeckými a latinskými, v níž autor naznačuje, že u výrazů *bílý jako sníh* a *sladký jako med* pravděpodobně nejde o výpůjčky, i když je znali i staří Řekové a Římané.⁹ Propojení frazeologie a paremiologie je zde patrné. Podle Čermákovy pojetí k frazeologii a idiomatice právě patří paremiologie jako historicky starší větev, přestože „ze strany lingvistů se mělo za to, že přísloví jsou doménou etnografickou, a tedy nelingvistickou, a snaha o propojení obojího nebyla“.¹⁰ Postoj k určení postavení paremiologie ve frazeologii a idiomatice není mezi lingvisty zdaleka jednotný ani v současnosti: vzhledem k tomu, že pořekadla, rčení a úsloví jsou obrazná vyjádření kolektivní lidské moudrosti

6 František Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, Praha 2007, s. 482.

7 Ibid.

8 Драгана Мршевић-Радовић: *Фраzeолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд 1987, s. 25.

9 Ibid.

10 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika*, s. 483.

a obyčejů jednoho národa, i dnes se setkáváme s názory, že patří pouze do folkloristiky nebo se mají vyčlenit jako samostatná disciplína.¹¹ V prvním srbském a chorvatském frazeologickém slovníku, jehož autorem je Josip Matešić, své místo ustálená spojení větného charakteru ještě nenašla, ale jak ukážeme v podkapitole 3.3 *Frazémy propoziční*, názor na tento druh frazému se v současné srbské a chorvatské lingvistice postupně mění. Slovenský frazeolog Jozef Mlacek vysvětluje, že pojmy frazeologie a paremiologie se sice často překrývají, avšak paremiologie zkoumá nejazykové parametry jednotek, zatímco frazeologie analyzuje jazykovou dimenzi i znaky; proto Mlacek vymezuje „paremiologickou frazeologii“ a je toho názoru, že pro paremiologii, z hlediska jejího zaměření na sémantickou stránku, se hodí lépe výraz idiomatika, či dokonce idiomika.¹² O evropské folkloristické tradici, jež odděluje parémie a frazémy, se zmiňuje i Valerij Mokijenko, když připomíná, že mnozí folkloristé zcela jasně rozlišují přísloví a pořekadla, přičemž první z nich mnozí současní lingvisté považují za frazémy.¹³ D. Mrševićová-Radovićová uvádí, že už v prvních teoretických pracích o frazeologii zazněla otázka, zda parémie a jiné druhy ustálených frází patří do frazeologie. K odpovědi na tuto otázku je podle ní nezbytné definovat frazeologickou jednotku a její charakteristiky.¹⁴ V srbochorvatské jazykovědě našla své místo teorie Sergeje Ožegova o „frazologii v užším smyslu“ a „frazologii v širším smyslu“, což se mj. odrazilo v *Rusko-chorvatském neboli srbském frazeologickém slovníku*,¹⁵ o čemž se podrobněji zmíníme ve čtvrté kapitole. Srbskými lidovými rčeními a příslovími se zabývala Jelena Jovanovićová, jež striktně rozděluje frazémy a parémie a ve své monografii dále uvádí, že vznikají odděleně, a jsou to proto jednotky rozdílných lingvistických kategorií, přičemž u frazémů převažují syntagmatické vztahy nad systémovými.¹⁶ Podle jejího názoru frazémy vznikají tzv. strukturní a/nebo sémantickou izolací z paradigmatických skupin v systému a následnou systematizací těchto izolátů; byť parémie v určitých případech rovněž vznikly izolací, nedochází u nich k dodatečnému zařazení do nového syntagmatického kontextu, jedná se o zvláštní mikrotext.¹⁷ Nepochybujeme o tom, že otázka propojení, nebo naopak rozdělení paremiologie a frazeologie je velice zajímavá – my se zde však budeme přiklánět k těm teoriím, jež se snaží analyzovat všechna ustálená spojení v rámci jednoho propojeného systému.

11 Mirek Čejka: *Česká lexikologie a lexikografie*, Brno 1992, s. 35.

12 „Vo vzťahu k paremiológii se ako priľahlejší názov pre príslušnú jazykovú sféru javí pomenovanie idiomatika: V čermákovskom chápaní sleduje viacej sémantické ako formálne aspekty výrazov (a to je pre paremiológiu relevantnejšie) a zároveň sa neohraničuje iba na výrazy majúce podobu slovného spojenia, ale aj na idiomatické jednotky s iným stvárnením (zložené a odvodené slová majúce príznak anomálnosti). Názov idiomatika aj v samej lingvistike vyhovuje ako názov pre všetko, čo je „idiomatické“, teda aj pre F. Čermákom naznačené anomálne kompozitá a odvodené slová. V tejto súvislosti sa však jednoznačne vyslovujeme za riešenie, ktoré sme odporúčali už dávnejšie (Mlacek 1988), že totiž názov frazeológia treba ponechať ako názov pre anomálne ustálené spojenie slov. [...] V rámci takto (tradične) chápanej frazeológie možno špecifikovať názov pre súhrn osobitej skupiny frazém, pre tzv. idiomy, a to v podobe názvu idiómika, resp. idiomatika“ (Jozef Mlacek: *Štúdie a state o frazeológii*, Ružomberok 2007, s. 189 a 190).

13 Valerij Mokienko – Ludmila Stěpanova: *Ruská frazeologie pro Čechy*, Olomouc 2008, s. 11.

14 Д. Мршевић-Радовић: *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме*, s. 28.

15 *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, I–II, ed. Tatjana Korać et al., Zagreb 1979. Podle O. Bekićové teorie S. Ožegova narazila na různé kritiky; například německý frazeolog Wolfgang Fleischer odmítá tento přístup pro nemožnost rozlišení frazeologických výrazů.

16 Jelena Jovanović: *Књига српских пословица*, I–II, Београд: 2006, s. 36.

17 *Ibid.*, s. 37.

1.2 Úkoly frazeologie

Při stanovení základních cílů frazeologie se můžeme opřít o jejich kategorizaci, kterou navrhl srbský frazeolog Danko Šipka. Patří k nim: 1) vymezení frazémů, jejich oddělení od volných kombinací slov a určení jejich místa v lexikonu; 2) klasifikace frazémů; 3) sledování původu frazémů a komparace s frazémy v jiných jazycích a 4) pozorování současného psychologického postavení frazémů a jejich užití:

„Uvedené konkrétní úkoly nám dávají právo hovořit o konkrétních odvětvích v rámci frazeologie: formálním, jenž třídí a klasifikuje, historickém, jenž sleduje rozvoj frazémů, pak psycholingvistickém odvětví sledujícím jejich osvojení a porozumění, pragmatickým, jež pozoruje jejich používání, a srovnávacím, který porovnává frazémy dvou či více jazyků na základě typologickém a konfrontačním.“¹⁸

V našem textu se soustředíme na dvě větve frazeologie, a to frazeologii formální a srovnávací. Třebaže se identifikaci frazémů věnuje jak česká, tak i srbská lingvistika,¹⁹ domníváme se, že zvláště v srbské jazykovědě nebyly doposud srozumitelně a jasně formulovány všechny formální vlastnosti frazémů. Většinou se totiž jedná o sondy do určitých oblastí frazeologie anebo o frazeografické práce frazémy pojmenovávající, převážně ty kolokační. Nemalá část prací je přitom věnována etymologii frazémů a v posledních letech lze rovněž zaregistrovat příklon ke kognitivnímu a lingvokulturologickému přístupu.²⁰ Tato interdisciplinárnost je samozřejmě namístě, protože to vyžaduje mj. i strukturní a sémantická komplexita frazémů. Ovšem jasná klasifikace a přehled typů frazémů na základě nejnovějších výzkumů, především těch opírajících se o doménu korpusové lingvistiky a z ní vycházejících poznatků, zatím na srbské straně zcela chybí.

18 Danko Šipka: *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, 2. vyd., Novi Sad 2006, s. 133.

19 F. Čermák: *Idiomatika a frazeologie češtiny*, Praha 1982; Д. Мршевић-Радовић: *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме*; Рајна Драгићевић: *Лексикологија српског језика*, Београд 2007.

20 Lingvokulturologický přístup uplatnila Nataša Vulovićová v monografii *Српска фразеологија и религија* z roku 2015, kognitivní Gordana Štrbacová v monografii *Фразеологија о човеку и човек у фразеологију* z roku 2018.

2. Frazém a idiom v české a srbské lingvistice

Hlavním naším cílem a záměrem, jak jsme naznačili již v předchozí kapitole, je analýza formálních vlastností frazémů a jejich porovnání především v rámci srbské a české frazeologie. Na první pohled by se téma formálního třídění frazémů mohlo zdát překonané, v současné lingvistice jsou aktuální spíše výzkumy kognitivní a lingvokulturologické. Ovšem porovnání a konfrontace frazémů dvou jazyků by měla být založena právě na jejich formální struktuře a sémantice. Pod formální strukturou frazémů máme na mysli formu spojení a slovní druhy, jež do něho vstupují jako konstituenty. Při druhém pohledu ovšem začíná být zřejmé, že například v srbské lingvistice není zcela jasné, jaké všechny možné formy jednotek frazeologie existují, třebaže zkoumání frazémů patří k poměrně frekventovaným tématům, jak je možné se přesvědčit pouhým náhledem do prakticky každé lingvistické bibliografie. Na jedné straně se jedná o studie těch autorů, kteří se frazeologií zabývají jako primární oblastí svého vědeckého zájmu a jejichž přínos pro frazeologii je nesmírně cenný, avšak současně lze nemalý počet příspěvků jiných autorů zařadit do kategorie tzv. „vědeckých výletů“. Frazémy jako oblast vědeckého zájmu jsou nepochybně velmi zajímavé a inspirativní a zdá se, že možnosti při jejich analýze a zkoumání jsou takřka nevyčerpatelné. Není proto divu, že se jim autoři věnují tak často a že se díky tomu uživatelé mohou dozvědět o významu i použití jednoho nebo druhého konkrétního frazému, ať už v srbštině či v jiném jazyce. Netvrdíme, že takové příspěvky nemají svůj význam, ba jsou často jistě velmi užitečné, třeba pro studenty nebo pro širší veřejnost, protože čtenáři se o tom kterém frazému nejen něco dozví, ale často se i pobaví; společným prvkem těchto prací je ale fakt, že se až příliš často a téměř důsledně vyhýbají teoretickému pohledu na strukturu i funkci frazému. Frazémy jsou nejčastěji zkoumány ze sémantického hlediska, na jehož základě jsou i dále členěny. Kromě sémantické analýzy se poměrně často uplatňuje i analýza etymologická a s ní i kulturologická.²¹

Vedle rozdílného strukturního a funkčního pohledu nepatří v lingvistice ke zcela ujasněným oblastem ani frazeologická terminologie. Ostatně není se čemu divit – uvážíme-li její různorodost, jež v srbské i chorvatské lingvistice byla patrná již v době fungování společného, srbochorvatského jazyka. Důsledkem této různorodosti související

21 K monografiím zkoumajícím srbskou frazeologii jako odraz bohatství kulturního dědictví patří např. *Фразеологија и национална култура* D. Mrševićové-Radovićové z roku 2008. Podle slov samotné autorky je koncipována tak, aby odrážela způsob, jakým se skutečný svět reflektuje ve frazeologii srbského jazyka.

s odlišným pojetím základní jednotky i oblastí výzkumu frazeologie jsou v současnosti nezanedbatelné rozdíly mezi přístupy srbských a chorvatských frazeologů.

2.1 Terminologie a pojetí frazémů v srbské, české a chorvatské lingvistice

Není pochyb o tom, že velmi důležitou komponentou při bádání a vědeckém zkoumání v kterékoliv oblasti je terminologie. Názory lingvistů na to, co je zapotřebí pojímat pod jakýmkoliv termínem a jaké charakteristiky by tento termín měl mít, se ovšem často od sebe diametrálně liší. Souhrn znaků jednoho termínu není identický v žádné vědě, a tedy ani v lingvistice a gramatice. Již indoeuropeista a slavista Antoine Meillet poznamenal, že gramatický tvar, i když je termínem, nemá vlastní kvalitativní charakteristiky, ale svůj význam dostává až při konfrontaci, a že tentýž termín nemusí mít ve dvou různých jazycích totožný význam.²² Pojetí termínů se ve 20. století v různých lingvistických směrech lišilo. Tak například ruská lingvistka Olga Ahmanovová v předmluvě ke svému terminologickému slovníku považuje za nezbytný samotný rozdíl mezi terminologií a nomenklaturou – tedy systémem názvu dané oblasti a systémem názvu konkrétních předmětů.²³ Terminologie dané oblasti není podle jejího názoru pouze popis termínů, ale i sémiologické vyjádření určitého systému pojmů, které by mělo odrážet jednotný vědecký pohled na svět.²⁴ Kromě vymezování charakteristiky základní jednotky terminologie, respektive nomenklatury v ruské lingvistice, bývají termíny zkoumány i z lexikologického pohledu. Lexikologové se zabývají zvláště specifikou termínů v poměru k ostatním částem lexikonu i tím, v jaké míře se liší od lexémů obecného jazykového fondu.²⁵ Frazeologové pak například zkoumají překrývání termínů a frazémů a hledají hranice mezi termínem a netermínem.

Na tomto místě nás především zajímá, jak základní jednotku frazeologie definují někteří srbsští a chorvatští lingvisté na jedné straně, jak ji charakterizují lingvisté čeští na straně druhé a jaké závěry z těchto definic vyplývají.²⁶ Na první pohled bude zřejmé, že jmenovaní autoři se shodují v tom, že frazém je spojení skládající se z nejméně dvou prvků, ve kterém proběhla idiomatizace. Je to současně jediný prvek, na kterém se citovaní badatelé shodnou; ve všech ostatních najdeme někdy i podstatné rozdíly.

Josip Matešić v úvodu ke svému dosud nejobsáhlejšímu frazeologickému slovníku chorvatštiny i srbsštiny, z nějž vycházejí všichni současní srbsští a chorvatští frazeologové a který byl základem pro nové slovníky obou jazyků, pracuje pouze s termínem *frazém*

22 Rikard Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: na 8 jezika, hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski*, II, Zagreb 1969, s. 608.

23 Ольга Ахманова: *Словарь лингвистических терминов*, Москва 1966.

24 *Ibid.*, s. 6.

25 Р. Драгићевић: *Лексикологија српског језика*, s. 20.

26 Frazeologické terminologii a klasifikaci v srbochorvatštině a němčině se věnovala O. Bekićová v článku *Frazeološki termini i pitanje klasifikacije frazeologizama u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku* z roku 1991. Je to jedna z mála prací věnována této problematice týkající se srbochorvatštiny, v níž je chronologicky popsán rozvoj frazeologie, vlivy různých škol a vzájemné rozdíly. Autorka si mj. všímá rozdílů při užívání termínu *idiom* v německé a anglické lingvistice.

(frazem). V popisu strukturního složení frazémů, které do svého slovníku zařadil, podává rovněž jejich definici:

„Faktem je, že neexistuje jednotný názor na otázku, co je to frazém. Redaktoři tohoto slovníku [...] se rozhodli frazeologickou jednotku definovat takto: Frazémy jsou jednotky sémantického charakteru, jež jsou reprodukovány jako celek v mluveném aktu a skládají se z nejméně dvou plnovýznamových (autosémantických) slov, z nichž alespoň jedno poukazuje na sémantickou změnu jednotky, jež může vykonávat syntaktickou funkci ve větě pro svou schopnost zapadnout do kontextu jako každé jiné slovo.“²⁷

Matešić v dalším textu vymezil čtyři hlavní vlastnosti frazému, a to reprodukovatelnost, formální strukturu, idiomatizaci a jeho zapojení do textu. Reprodukovatelnost, kterou Matešić odvozuje z jeho ustálenosti („frazém se objevuje v uceleném tvaru jako pevné spojení slov ustálené dlouhým používáním“), je u mnoha frazeologů považována za aspekt primární. Formální struktura frazému je patrná v jeho nerozčleněnosti, kde Matešić zdůrazňuje strukturu jako spojení minimálně dvou autosémantických slov. Idiomatizace spočívá v sémantické změně nejméně jednoho prvku, který brání tomu, aby význam frazému odpovídal součtu významů jednotlivých prvků. Matešić přitom rozlišuje frazém od přísloví, citátu nebo pořekadla, neuznává existenci frazémů větných a zdůrazňuje přitom blízkost frazému a lexému.²⁸

Mrševićová-Radovićová ve své doktorské disertaci (na rozdíl od svých novějších prací) použila termín *frazeologická jednotka* (*фразеолошка јединица*), který srbochorvatská lingvistika převzala od ruských frazeologů, konkrétně od V. Vinogradova, jež byl inspirován Ch. Ballym (unités phraséologiques).²⁹ Definice termínu je založena na jeho vymezení jako obecného názvu pro jednotku frazeologického systému jednoho jazyka bez ohledu na jeho strukturně-sémantické a funkcionální charakteristiky.³⁰ Na této úrovni se podle autorky výraz *frazeologismus* (*фразеологизам*) v lingvistice používá ve dvojitým významu: funguje jednak jako synonymum pro frazeologickou jednotku, ale současně se též používá jako název pro expresivní frazeologickou jednotku, a to převážně lingvisty, kteří sem zařazují kromě expresivních frazeologismů i neexpresivní ustálená syntagmata s nominální jazykovou funkcí.³¹ Mrševićová-Radovićová dále popi-

27 „Činjenica je da nema jedinstvenoga mišljenja o tome šta je to frazem. Priredivači ovoga rječnika [...] odlučili su frazemska jedinica ovako da definiraju: Frazemi su jedinice jezika značenjskoga karaktera koje se kao cjelina reproduciraju u govornom aktu, raspoložuci pri tome najmanje dvjema punoznačnim (autosémantičkim) riječima, od kojih makar jedna upućuje na sémantičku pretvorbu jedinice koje, zbog sposobnosti uklapanja u kontekst, poput svake druge riječi, mogu vršiti sintaktičku funkciju u rečenici.“ (Josip Matešić: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1982, s. VI).

28 „Činjenica da frazem nije rečenica, da on po svojoj strukturi nije samostalan tekst govori o njegovoj srodnosti s riječju i o njegovu razlikovanju od tipova čvrstih veza riječi rečeničnoga karaktera, kao što su na primjer, poslovice, krilatice, citati, nazivi institucija, a djelomice i takozvane situativne izreke i termini“ (ibid.).

29 Ch. Bally: *Traité de stylistique française*, s. 74.

30 Д. Мршевић-Радовић: *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме*, s. 11.

31 „Термин *фразеологизам* се употребљава двојачко: 1. као синоним фразеолошкој јединици, дакле као општи назив за јединицу фразеолошког система независно од њених структурно-сémантичких функционалних особености и 2. као назив само за експресивне фразеолошке јединице, и то у радовима оних лингвиста који у фразеолошке јединице убрајају поред експресивних и неекспресивне усталене синтагме с номинационом функцијом у језику“ (ibid.).

suje všechny v srbochorvatštině používané termíny a vysvětluje je takto: pod *idiomem* (*идиом*) rozumí termín rezervovaný pro jednotky s výhradně konotačním významem; *idiomatickou frází* (*идоматска фраза*) vysvětluje jako idiom, jehož základním frazeologickým tvarem je větná struktura, a v souvislosti s tím uvádí termín *ustálená fráze* (*устаљена фраза*), který funguje buď jako synonymum pro idiomatickou frází, nebo jako obecný název pro reprodukovatelné jazykové jednotky.³² Autorka termín *frazém* (*фразем*) uvádí pouze jako pojmenování, které využívá Josip Matešić; *frazém* je podle ní spolu s *frazeologickou jednotkou* systémový a z toho důvodu oba termíny mají před ostatními přednost.³³ Mimo vlastní terminologii v rámci frazeologie zdůrazňuje diferenci mezi frazeologickými jednotkami a ustálenými syntagmaty lexikální struktury s nominální funkcí v jazyce, tedy *terminologickými syntagmaty*. Autorka hlavní rozdíl mezi terminologickým syntagmatem a frazeologickou jednotkou vidí v oblasti jejich funkce a expresivity jako jednoho z možných kritérií. Při jakékoliv další klasifikaci se opírá již jen o měřítko sémantická.

Antica Menacová v předmluvě k *Rusko-chorvatskému neboli srbskému frazeologickému slovníku* definuje *frazeologismus* takto:

„Nesvobodná spojení slov, tj. taková spojení, která se nevytvářejí během promluvy, nýbrž jsou reprodukována v uceleném tvaru, postupem času ustáleném. Jejich složky často vykazují menší či větší stupeň desémantizace, takže význam celého frazeologismu není adekvátní součtu významu jeho složek.“³⁴

Ustálenost a desémantizaci považuje Menacová za hlavní charakteristiky frazémů a rovněž zdůrazňuje pevný vztah mezi prvky ve frazeologickém spojení. Ve své novější monografii se přiklání k termínům *frazeologické spojení* (*frazeološka sveza*) a *frazém* (*frazem*), které definuje jako spojení, v němž se ztratil význam buď všech prvků, nebo jen některého z nich, a z tohoto důvodu význam frazeologického spojení nevyplývá z jejich jednotlivých významů.³⁵ Menacová současně vymezuje hlavní vlastnosti frazémů. Jsou to: 1) význam celého spojení (který se nerovná významu jednotlivých prvků); 2) slovosled, jenž je většinou pevný; 3) pevná struktura, kde jsou lexikální záměny omezené a gramatické změny nevyvolávají sémantické změny, a 4) tzv. rozsah (*opseg*) frazému, kterým rozumí počet konstituentů frazému, přičemž nejmenší rozsah je takový, kde se frazém skládá z jednoho „samostatného slova“ a jednoho „slova pomocného“, zatímco největší rozsah není určen.³⁶ Starší definice tak byla doplněna o termín *rozsah* a jednoznačně bylo poukázáno na strukturální povahu frazému a možnost spojení jen s jedním autosémantickým prvkem.

32 Zde autorka píše i o tzv. ustálených obratech, které v názvu zachovávají „informaci o komplexní (vicelexémové) struktuře těchto jazykových jednotek“ (ibid., s. 12).

33 Termín *frazem* používá i srbský lingvista Danko Šipka.

34 *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Zagreb 1979, s. V. „Neslobodne skupove riječi, tj. one koji se ne stvaraju u govornom procesu, nego se reproduciraju u gotovom obliku kakav se ustalio dugom upotrebom. Njihovi sastavni dijelovi često pokazuju manji ili veći stupanj desemantizacije, tako da značenje cijelog frazeologizma nije adekvatno broju značenja njegovih dijelova.“

35 Antica Menac: *Hrvatska frazeologija*, Zagreb 2007, s. 9.

36 Ibid., s. 15.

Chorvatská frazeoložka Željka Finková-Arsovska základní jednotku frazeologie nazývá *frazém* a definuje ho jako spojení minimálně dvou prvků, kde je alespoň jeden z nich autosémantický: „Základní jednotka frazeologie je frazém. Ten se skládá z minimálně dvou konstituentů (buď ze dvou autosémantických, nebo z kombinace autosémantického a synsémantického), jež charakterizuje celistvost a pevná struktura.“³⁷ Těž upozorňuje na skutečnost, že podle menší části frazeologů (ty ale nejméně) je nezbytné, aby frazém obsahoval nejméně dva autosémantické prvky.

Český lingvista František Čermák při definování frazémů uplatňuje poněkud jiné přístupy. Především používá termíny *frazém* a *idiom* a disciplínu, která se jimi zabývá, vysvětluje takto:

„Disciplína idiomatiky a frazeologie se zabývá studiem a popisem frazémů a idiomů všech úrovní, kvůli jejich početnosti především však studiem lexémů víceslovných. Není to zvláštní jazyková rovina, jak se dříve mělo za to, ale je to oblast ustálených anomálních kombinací (syntagmatických a paradigmatických) forem vždy nižšího řádu, které jsou komplementární k oblasti pravidelných jazykových kombinací všeho druhu a na všech relevantních rovinách.“³⁸

Jako velmi důležitou charakteristiku frazémů a idiomů chápe anomálnost ve smyslu protikladu k „pravidelně generovatelnému“ v jazyce, na jehož pozadí se vymezuje tato vlastnost na každé úrovni. Abychom lépe porozuměli této definici, musíme upozornit na to, že se zde termíny *frazeologie* a *idiomatika* vztahují jak k rovině nevětných kombinací, tak i ke kombinaci větné, a to včetně oblastí, jimž se v češtině lidově říká *rčení* (nebo *obrat*), *pořekadlo* (či *příslóví*), popř. *pranostika* či *пословице* a (*народне*) *изреке* v srbsštině.³⁹

Čermák dále upozorňuje na to, že frazém či idiom není většinou možné určit jen jednou anomální vlastností (formální, sémantickou nebo kolokační), a definuje idiom a frazém jako „jedinečné spojení minimálně dvou prvků, z nichž některý (popř. žádný) nefunguje stejným způsobem v jiném spojení (resp. ve více spojeních), popř. se vyskytuje pouze ve výrazu jediném“.⁴⁰ Čermák tímto prvkem rozumí běžnou jazykovou jednotku libovolné roviny (kromě fonologické) a naznačuje, že by se výrazy jako *kombinace slov* apod. měly užívat s jistou licencí. Rozdíl mezi *frazémem* a *idiomem* plyne z přístupu analýzy; pokud se takový „kombinatorický útvar“ analyzuje z hlediska jeho formálních rysů, jde o *frazém*, pokud se ale analyzuje z hlediska sémantických rysů včetně nominativních, jedná se o *idiom*.⁴¹ Toto pojetí *idiomu* se samozřejmě značně liší od definic představených výše.

V lingvistice východního a jižního slovanského areálu se s termínem *idiom* (a *idiomatika*) na rozdíl od anglosaské a americké lingvistické tradice, kde se používá výhradně

37 „Osnovna jedinica frazeologije jest frazem. On se sastoji od najmanje dviju sastavnica (od dviju autosemantičkih ili od kombinacije autosemantičke i sinsemantičke) koje karakterizira cjelovitost i čvrsta struktura.“ (Željka Fink-Arsovska: *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*, Zagreb 2002, s. 6).

38 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, s. 25.

39 Čermák mimo jiné naznačuje, že existují typy frazémů, které nemají ani tradiční název, a že je odborný úzus v tomto případě pojmenovává funkčně (např. kolokační frazém verbonominativního typu – *ukázat někomu paty* (ibid., s. 33).

40 Ibid., s. 31.

41 Ibid., s. 33.

toto pojmenování, v tomto významu zřídka kdy setkáme. Rikard Simeon, autor *Encyklopedického slovníku lingvistických názvů*, popisuje *idiom* jednak jako jazyk specifický pro nějakou komunitu nebo oblast, tedy jako synonymum pro dialekt, a poté ve znění *idiomatski izraz (idiomatský výraz)* či *idiom* jako výraz, který má vlastní význam, jenž často není v souladu s významem slov, ze kterých se skládá – tedy jako synonymum pro frazém.⁴² V tomto prvním pojetí se v srbské jazykové a literární vědě (a obdobně i v chorvatské) termín *idiom* objevuje dodnes.⁴³ Ve druhém významu se používá v těch případech, pokud jde o komparativní studii věnující se srbským a anglickým idiomům. Například srbský lingvista a anglista Tvrтко Prčić se opírá právě o tento termín při pojmenování frazeologické jednotky.⁴⁴ A ve slovenštině Jozef Mlacek pokládá slova *frazéma* a *idiom* za synonyma, první však používá jako základní pojmenování jednotky frazeologie.⁴⁵

První prací, která se věnuje přímo kontrastivní analýze srbských a českých frazémů, je monografie brněnského lingvisty Pavla Krejčího. Ten excerpoval dvě významná díla srbské srbochorvatské literatury, a to *Most na Drině* Iva Andriće a *Chazarský slovník* Milorada Paviće. Výsledkem je 585 zjištěných frazeologických jednotek, kam Krejčí zařadil „především kolokační a propoziční frazémy“.⁴⁶ Frazeologickou jednotku přitom označuje frazémem i idiomem, s přihlédnutím k paralelní existenci obou termínů.

Co z výše uvedeného vyplývá? Používaná a zde nastiňená frazeologická terminologie je – jak jsme ukázali – velmi pestrá a svědčí o neustálenosti a terminologické vágnosti v lingvistice. Často se definice frazému rozumí sama sebou, případně pak pokračuje s pojetím frazeologie v „užším“ a „širším“ smyslu. Je ovšem jisté, že existence tolika různých termínů nenapomáhá k lepšímu porozumění při výzkumu frazeologie, spíše naopak: vyvolává nesoulad a současně ukazuje na nutnost normativního přístupu v této oblasti, který by zvláště prospěl srbské jazykovědě. Přesto je evidentní, že frazeologická terminologie se v srbské i chorvatské jazykovědě nějakým způsobem i dále vyvíjí, i když je velmi obtížné jednoduchou definicí frazému podat, jak nasvědčuje i analýza v další kapitole této monografie. Domníváme se, že nejvhodnějším pojmem by byl právě termín *frazém (фразем)*, a to i na srbské a chorvatské straně. V češtině koresponduje s ostatními jednotkami jazykového systému (foném, morfém atd.) a je možné pod něj zařadit všechny rysy a zvláštnosti frazému. V srbské i chorvatské jazykovědě mají další takové pojmy tvar ženského rodu (*фонема, морфема* atd.), tedy rodově s nimi *фразем* nesouhlasí. Termín *фразема* se ale (zatím) neujal. Nejužívanějším pojmem v srbské jazykovědě prozatím je *frazeologická jednotka (фразеолошка јединица)*, přesto by se podle nás měly zapojit oba v české lingvistice používané termíny, tedy jak *frazém*, tak také *idiom*, což by vedlo nejen k obohacení a zpřesnění srbské lingvistické terminologie, ale i k jednoznačnosti při terminologickém vymezení z hlediska formálního i sémantického.

42 R. Simeon: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, s. 506.

43 Viz například práce z posledního desetiletí v časopisech *Zlatna greda*, *Gradina*, *Srpski jezik* apod.

44 Tvrтко Prčić: *Semantika i pragmatika reči – drugo, dopunjeno izdanje*, Novi Sad 2008, s. 158. Viz také Тања Миленковић: *Идиомы у српском језику*, Алексинац 2006.

45 Jozef Mlacek: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*, Bratislava 2007, s. 15.

46 Pavel Krejčí: *Srbská frazeologie v českém a bulharském překladu. Kontrastivní analýza*, Brno 2015, s. 14.

2.2 Termín, kvazifrazém a frazém

Analýza terminologie v rámci frazeologie nás vede od frazeologické terminologie k termínům a terminologii jako nominativní disciplíně. Podle vídeňské školy a jejich představitelů Eugena Würstera a Helmuta Felbera existují tři základní terminologické přístupy: odborný, tj. věcný, filozofický a jazykový přístup.⁴⁷ Poslední jmenovaný zkoumá termíny v první řadě jako lexikální jednotky. Lingvistický přístup k termínům a terminologii hájí i pražská škola. Podle Rostislava Kocourka je termín definované slovo nebo sousloví. Zdůrazňuje, že definice termínu je „platná a plně srozumitelná jen uvnitř nějaké skupiny uživatelů jazyka“.⁴⁸ Z toho důvodu lze termín od netermínu rozpoznat na základě signifikantního významu, který je nečlenům této skupiny lidí úplně nebo částečně neznám. I když se terminologii věnovalo mnoho autorů z různých hledisek a každý z nich představil vlastní definice její základní jednotky, jako hlavní (ideální) vlastnosti termínu uváděli všichni především jeho transparentnost (nebo sémantickou průhlednost), internacionálnost, ustálenost a nedvojsmyslnost, tedy jednoznačnost.⁴⁹ To by mohla být i kritéria pro vznik jakéhokoliv termínu, kterých je nepřeberné množství a každým dnem jejich počet roste především díky rozvoji IT technologií. Pokud budeme chápat termín široce jako označení produktu nebo předmětu zkoumání určité profese, tedy jako „definované slovo nebo sousloví“, dojdeme k závěru, že *pečivo* a *chléb* jsou termíny pro pekaře, *byt* a *dům* pro architekta a *salám* a *klobása* pro řezníka. Definovat, co je lexémem tzv. obecným, používaným i mimo jistou disciplínu, bývá často náročné a nikoliv jednoduché. Jak lexikology, tak lexikografy zajímá, kde jsou hranice mezi termínem a netermínem, tedy jak termín podléhá vztahům charakteristickým pro lexikon a kde určit ve slovníku hranici.⁵⁰ Právě pro lexikografy jsou teoreticky i prakticky nejtěžší takové případy, kdy lexém v základní realizaci funguje jako slovo obecného lexikálního fondu i jako termín, a ve většině případů je obsah jak jednoho, tak druhého přibližně stejný.⁵¹

Zamysleme se obecněji nad chápáním pojmů termín a frazém. Na první pohled zde ovšem existují zásadní rozdíly, protože zatímco termín se vyznačuje sémantickou průhledností, denotativní přesností a kontextovou jednoznačností (velmi důležitým prvkem je dále pravidelnost při jeho tvorbě, absence anomálních prvků), nemá frazém ani jeden z těchto rysů. Důležitá lexikální vlastnost termínů je, že nemohou realizovat sekundární metaforické významy, figurativní ani expresivní významy, z čehož vyplývá, že se nemohou podílet na tvorbě frazémů.⁵² Termíny realizují svůj obsah nezávisle na sémantické pozici a širším kontextu. Na druhé straně jsou jak termíny, tak i frazémy výrazy ustálené; zdá se, že je to jejich jediná společná vlastnost, kdybychom ale neměli příklady jak v češtině, tak i v srbsčině, jež ukazují na původní metaforičnost při tvoření termín-

47 Ángela Campo: *The reception of Eugern Würster's Work and Development of Terminology*, disertační práce, Université de Montréal 2012.

48 Rostislav Kocourek: Termín a jeho definice, *Československý terminologický časopis* IV/1 (1965), s. 21.

49 D. Šipka: *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, s. 151.

50 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, s. 220.

51 Darinka Gortan-Premk: *Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskom jeziku*, Beograd 2004, s. 124.

52 Ibid., s. 121.

nů. D. Mrševićová-Radovićová se tak zmiňuje o botanických termínech typu *зеце ухо*, *медвеђа шапа*, *попино праце* apod. a vysvětluje, že terminologické syntagma může vzniknout stejně jako frazeologická jednotka sémantickou transpozicí a že vznik takovýchto syntagmat ukazuje na motivovanost a subjektivní vztah vůči předmětu; časem motivovanost a obraznost zanikají a termín se stává znakem mimo expresi a emoce.⁵³ Tato méně zkoumaná vlastnost některých termínů je evidentní například v následujících příkladech – v botanice: *tchynin jazyk* (srb. *свекрвин језик*), *mateřidouška úzkolistá* (srb. *мајчина душица*), v lékařství: *kuří oko* (srb. *курје око*), v geologii: *bludný kámen* (srb. *лутажући камен / ст(у)јена*) a v politice: *bílá kniha* (srb. *б(у)јела књига*); v srbských jistě pak v kulinářství (např. *jaje na oko* pro kuchaře je termínem, bez synonymního „odbornějšího“ názvu). A tak se v lingvistice dostáváme ke kvazifrazémům, resp. kvaziidiomům, jak jednotku této „periferní části terminologie shodnou s frazeologií a idiomatikou“ pojmenovává F. Čermák, čímž takto řeší definici nemalé části lexikonu, které se lingvisté výrazněji nevěnují.⁵⁴ O terminologicko-frazeologickém fondu jazyka také uvažovala Antica Menacová, dokonce o termínech jako o frazémeh.⁵⁵ Takový názor nesdíleli jiní autoři, již se podíleli na zpracování Rusko-chorvatského neboli srbského frazeologického slovníku.⁵⁶

Při analýze souvztažnosti terminologie a frazeologie a průniku jedné disciplíny do druhé poukazuje Čermák na jejich společné rysy: přítomnost ustálenosti, nominativnosti a absenci nesyonymičnosti. Původní metaforičnost je přitom vlastností frazeologických jednotek, ale není bezvýhradně nutná při procesu terminologické slovtvorby. Čermák to dokládá na příkladech lidových názvů rostlin z knihy *Naše květiny* M. Deyla a K. Híska z roku 1973, v níž se u 901 lidových názvů květin jedná o termíny víceslovné a v mnoha případech je očividná metafora nebo „sémantická anomálie v širokém slova smyslu“.⁵⁷

Čermák doporučuje odmítnout nejpoužívanější definici frazému, která jej vystihuje pouze na základě významu, jenž není odvoditelný od významu jeho složek, poněvadž není aplikovatelná na všechny typy frazémů, hlavně ty s monokolokabilním slovem. Navrhuje přitom definici, kterou jsme uvedli v předchozí kapitole, protože frazém je vlastně „nemodelové a ustálené syntagma prvků, z nichž alespoň jeden z hlediska druhého je členem extrémně omezeného a zavřeného paradigmatu, formálně a většinou i sémanticky“ a je pak možné vyhnout se sémantickým charakteristikám, a to tak, že je nutné do prvního plánu postavit vlastnosti kolokací a praktickou identifikaci frazému.⁵⁸ Pozornost je třeba věnovat i jiným charakteristikám, protože „pouhá omezenost

53 Д. Мршевић-Радовић: *Фразеолошке гласолко-именичке синтагме*, s. 21.

54 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, s. 220.

55 „Sami termini također predstavljaju frazeologizme, ali su razumljivi samo određenom krugu ljudi okupljenih oko neke djelatnosti; kad prošire svoje značenje ili to značenje postane preneseno, onda termini mogu iz terminološko–frazeološkog preći u opći frazeološki fond“ (Antica Menac: Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije, *Filologija* 8 (1978), s. 222).

56 „Smatramo li sve što je rečeno o određenju frazema relevantnim, termini nisu frazemi (ni oni tipa *bijeli luk*, *crveni/crni luk*, *mrtvačka glava*, *sljepo crijevo*), jer ne čine jezgru konfiguracije zajedno s obaveznim kolokatima (termini su nazivi i u rječnicima i udžbenicima se navode u nominativu, ili su blokovi (*visina тона*) koji se nominativno ponašaju) i jer ih govornik obavezno upotrebljava (on može i ne poznavati termine, ali tada mu se događa ili da je smiješan ili da ga ne razumiju)“ (Milenko Popović: O frazemu i zamjenljivosti njegovih elemenata. In: *Iz frazeološke problematike*, ed. Antica Menac, Zagreb 1980, s. 49).

57 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, s. 222.

58 *Ibid.*, s. 31–32.

kolokability z kombinace ještě nedělá frazém“. Důkazem pro toto tvrzení je (jak uvádí Čermák) právě výraz *vdovka rajská / pajcka ydovuuja*, který není frazém, ale kvazifrazém. Rozdíl záleží na denotátech, tedy symbolech konkrétního a abstraktního.

Vzhledem k tomu, že každý frazém je možné definovat na základě více kritérií, a především počtem anomálií, tj. stupněm nepravidelnosti, je možné snadno dojít k závěru, že nevýraznost hranic frazeologie a přechod k pravidelnému jazyku vede k tomu, že „u některých typů klesá i relevantní počet kritérií a aspektů anomálnosti výrazu“. ⁵⁹ Právě periferii v tomto smyslu, tedy přechodnou zónu, představuje oblast kvazifrazémů, jež nezahrnuje pouze termíny, o čemž se zmíníme později.

Kvazifrazémy se zabýval i Igor Mel'čuk, který v rámci rozboru frazeologie vychází od definice volných a „nikoliv volných“ spojení (free and non-free phrase). Frazémy považuje za podtřidu nikoliv volných či nesvobodných spojení, tzv. *phraseological expression* či *phraseme*, jež jsou výrazy s nepředvídatelnými vlastnostmi a lingvisticky omezené (linguistically constrained phrase). Definuje to následujícím způsobem: „Spojení není volné [tj. je frazeologizováno], pokud alespoň jedna z jeho lexikálních složek L_i byla mluvčím vybrána lingvisticky omezeným způsobem – tj. ve funkci lexikálního identifikování jiné komponenty či jiných komponent.“ ⁶⁰ Zatímco spojení je volné, když jej uživatel používá tzv. lingvisticky neomezeným způsobem, což znamená, že každý lexém byl vybrán pro svůj význam a v souladu se svými lingvistickými vlastnostmi, a to nezávisle na lexikální identitě ostatních lexémů. ⁶¹

Mel'čuk dále konstatuje, že *phrasemes* jsou „ustálené a ustrnulé“ výrazy, a zajímá se o ně spíše z hlediska jejich produkce než porozumění jejich významu. V rámci teorie smysl-text navrhuje čtyři hlavní osy pro popis všech pevných spojení – tedy *phrasemes*: první se týká pragmatiky ve frazeologizaci a zjištění, zda jde o pragmatémy či frazémy, druhá frazeologizovaných jazykových jednotek (fráze, slovní forma nebo syntaktická konstrukce, ze kterých vyplývají frázové, morfologické a syntaktické frazémy), třetí osou je složka jazykového znaku zasaženého frazeologizací (signified, signifier, syntactics) a čtvrtou je stupeň frazeologizace, na základě kterého se rozlišují plné frazémy, tedy idiomy (full phrasemes) od semifrazémů (semiphrasemes) a kvazifrazémů (quasi-phrasemes), respektive idiomy od kolokací a kvaziidiomů. ⁶²

59 Ibid., s. 42.

60 „A phrase is non-free [i.e. phraseologized] if at least one of its lexical components L_i is selected by the speaker in a linguistically constrained way – that is, as a function of the lexical identity of other component(s)“ (Igor Mel'čuk: Phraseology in the language, in the dictionary, and in the computer, *Yearbook of phraseology* (2012), s. 33).

61 “A phrase is free if and only if each of its lexical components L_i is selected by the speaker in a linguistically non-constrained way – that is, each L_i is selected strictly for its meaning and in conformity with its linguistic properties but independently of the lexical identity of other components“ (ibid.).

62 “I would like to propose four major axes for description of all phrasemes: participation or pragmatics in phraseologization (the situation binds / does not bind the expression in question): pragmatemes vs. semantic phrasemes; linguistic unit for which phraseologization is considered (phrase, wordform, or syntactic construction) phrasal vs. morphological vs. syntactic phrasemes; component of the linguistic sign affected by phraseologization (signified, signifier, or syntactics) signified vs. signifier vs. syntactics phrasemes (signifier, or formal, phrasemes being units which are suppletive with regard of other units; degree of phraseologization (full, semiphrasemes, and quasiphrasemes) idioms vs. collocations vs. quasi-idioms” (I. Mel'čuk: Phrasemes in Language and Phraseology in Linguistics. In: *Idioms: structural and psychological perspectives*, ed. Martin Everaert – Erik-Jan van der Linden – André Schenk – Rob Schreuder, New Jersey 1995, s. 210).

Pro Melčuka jsou prvním typem nikoliv volných spojení pragmatémy (pragmatic phrasemes či pragmatemes), které představují pevná spojení, jejichž význam je transparentní, forma regulární a v souladu s významem, ale konstituenty by nemohly být nahrazeny ekvivalentem, a v praxi se místo nich nepoužívá synonymní konstrukce. Příkladem jsou fráze na výrobcích uvádějící jejich trvanlivost: v angličtině *Best before...*, v ruštině *срок годности*. Jestliže někdo chce používat anglický jazyk jako jeho rodilý mluvčí, jistě neřekne *To be consumed before...*, *Don't use after...* nebo *Can be kept only till...*, nýbrž *Best before*.⁶³

V Melčukově teorii by příklady semifrazémů, které ztotožňuje s kolokací, byly: *land a job*; *high winds*; *crack a joke*; *do a favor*; *launch an attack a stand comparison*. Rozdíl vysvětluje jazykovým znakem – převážně *signifié* či *signified* (označované). Ve všech případech jsou přítomné konstituenty spojení *A* a *B* a významové *C* jako produkt spojení, ale do *označovaného* kolokace, tj. *C*, se zapojuje pouze *signified* jednoho z nich a mluvčí anglického jazyka si vybírá právě tuto kolokaci kvůli přesnému poli jednoho ze dvou konstituentů.

Na rozdíl od nich u kvazifrazémů (quasi-phrasemes či quasi-idioms), pro které uvádí příklady v angličtině: *to give the breast*, *to start a family*, *bacon and eggs*, *shopping center*, z hlediska jazykového znaku v *označovaném* celého spojení mají podíl oba konstituenty, oba *signified A* i *B*, a přítomné je i jedno nepředvídatelné *C*.⁶⁴

Jaký je tedy rozdíl mezi frazémem a kvazifrazémem u Melčuka? U idiomu místo očekávaného pravidelného součtu *označovaného A* a *označovaného B*, *signified* spojení je *C*, které nezahrnuje ani *A*, ani *B*, zatímco u kvaziidiomů spojení zahrnuje *signified* jak *A*, tak *B* a přirůstá k nim i jedno *C*. Formule frazému to vysvětluje takto: $AB = \langle 'C' ; /AOB/ \rangle$ | $'C' \neq 'A' \ \& \ 'C' \neq 'B'$, zatímco formule kvazifrazému je $AB = \langle 'AOBOC' ; /AOB/ \rangle$ | $'C' \neq 'A' \ \& \ 'C' \neq 'B'$.⁶⁵ *C* je klíčový element vysvětlující jemný rozdíl mezi těmito jazykovými jednotkami, byť Melčuk o této formuli píše, že zaručuje „ostré členění“ tří sémantických tříd frazémů. Frazémy mají vnitřní syntaktickou strukturu a nepodléhají syntaktickému rozboru podle regulární gramatiky, zatímco se s kvazifrazémy zachází podle syntaktických pravidel stejným způsobem jako se všemi volnými spojeními.

2.2.1 Kvazifrazémy v češtině a srbštině

Podle F. Čermáka u spojení typu *tchynin jazyk* a *мајчина душлица* existuje zjevná synchronně pojímaná metafora, tzv. sémantická anomálie. Jak tento typ spojení terminologicky označit, pokud bychom se chtěli opřít o předchozí závěry? Je jejich místo v jazykovém systému jednoznačně jasné? Opřít se můžeme o Čermákovu klasifikaci šesti typů kvazifrazémů; jeho analýzu doplníme vybranými srbštinými a českými příklady:

63 Ibid., s. 175.

64 Ibid., s. 177.

65 Ibid., s. 178.

- 1) Prvním typem kvazifrazémů jsou výrazy s konkrétním denotátem, jako jsou: *kočičí hlava, kozí brada, kuří oko*, v srbsštině též *kozja brada, kypje oko* a v angličtině *private eye*, které Meřčuk přiřazuje k semifrazémům, tedy *semiidiomům*.⁶⁶
- 2) Druhým typem jsou podle Čermáka termíny s exaktní definicí významu: *mrtvý chod, мртви ход, bludný kámen, лутајући камен/ст(у)јена*. Tyto termíny by podle Meřčukovy definice patřily též k semifrazémům.
- 3) Třetí jsou výrazy se synsémantickými komponenty a specifickou kolokabilitou typu: *ve srovnání s někým, у односу на неког, у вези са чим*, kam bychom mohli zařadit i Meřčukovy pragmatémy.
- 4) Další jsou výrazy s desémantizovaným komponentem: třeba ve spojení s adjektivem, které může mít pouze predikativní funkci, jako v případech *bejt napakovanej, bejt potřebnej* v češtině nebo *бити надудван* v srbsštině.
- 5) Dále pak určité výrazy s omezenou kolokabilitou komponentů: *zarytě mlčet, otevřít dokořán, širé moře, roulit oči, широм отворити, начуљити уши, сиње море*. Takové výrazy jsou v přímém vztahu s lexikální kompatibilitou. Kompatibilita lexému je závislá na jeho sémantice – čím širší význam (počet sémů), tím se spojuje s větším počtem jiných lexémů.⁶⁷ Příkladem velmi omezené lexikální kompatibility jsou monokolokabilní slova. Čermák je popisuje jako slova, „u nichž je v různé míře oslabena slovnědruhá příslušnost“, jsou to „pouhé ekvivalenty slov, verboidy“ jako například *nechat na holičkách, mít prě, jakýs takýs, volky nevolky, dokořán, šupito presto, láry fáry* atd.⁶⁸ S monokolokabilními slovy se setkáváme i v srbsštině, a to v adjektivních tautologických výrazech: *нов новицат, плав плавцат, бео белицат* či *бијел бјелцат, прави правцату* (v chorvatské frazeologii je Antica Menacová označuje jako tautologická frazeoschémata), ale i ve spojeních: *мрт(е)-мрт(е), ђене-ђене, циље миле, пошто-пото, шућ-мућ*, v nichž se odráží oslabená slovnědruhá příslušnost a statut slov.
- 6) Určité verbonominální výrazy s abstraktním substantivem, u nichž je omezená kolokabilita – abstrakta typu: *dávat pozor, věnovat pozornost, uzavřít mír* aj. Pro tyto kvazifrazémy je charakteristická distribuce verba vcelku podřazeného vlastnostem subjektu. Rozdílů u verbonominálních sloves se zobrazují ve fázích děje nebo stavu jako verba označující začátek děje nebo stavu – inchoativní, verba označující trvání – durativní a verba terminativní, vyjadřující začátek a konec děje. Příklad inchoativních sloves v češtině se srbskými ekvivalenty: *nabýt paměť, projevit/vyvolat zájem, dostat hlad, způsobit škodu*, v srbsštině: *исказати интересовање/захвалност, изазвати интересовање, проузроковати штету*; durativní: *mít paměť/hlad/zájem/většinu, klást důraz, udržovat zájem*, anebo: *имати већину, поклањати пажњу, имати у(ј) ела, стављати нагласак, водити преговоре*; příklady terminativních sloves: *ztratit/rozbyt paměť, zahnat hlad, ztratit/uspokojit zájem*, respektive *иззубити памћење/интересовање, ставити у покрет а утолити глад*. Tyto verbonominální kvazifrazémy charakterizuje abstraktní denotát a ustálenost. R. Dragičevićová v monografii *Лексикологија српског језика* se překrývání terminologie a frazeologie nevěnuje,

66 Igor Meřčuk: *Phraseology in the language, in the dictionary, and in the computer*, s. 38.

67 Р. Драгићевић: *Лексикологија српског језика*, s. 66.

68 F. Čermák: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*, s. 46.